

Høgskolen i **Hedmark**

LUNA

Oda Wennerstrand

Bacheloroppgave

Barn i sorg

Grieving children

Oppgavetype A

Barnehagelærerutdanning

2016

Samtykker til utlån hos høgskolebiblioteket JA NEI

Samtykker til tilgjengeliggjøring i digitalt arkiv Brage JA NEI

Sammendrag

Tittel: Barn i sorg
Forfatter: Oda Wennerstrand
År: 2016
Emneord: sørgende barn, sorgreaksjoner, beredskapsplan, bearbeidende aktiviteter
Sammendrag: Min problemstilling: <i>Hvilke kunnskaper bør barnehagelæreren ha om barns sorg og sorgreaksjoner ved dødsfall i nære relasjoner?</i>   Hensikten med denne oppgaven er å vurdere hvilke kunnskaper barnehagelæreren og øvrige ansatte bør ha om barn i sorg. Dette innebærer både teoretisk kunnskap og handlingskompetanse. Fokuset er rettet mot barns sorgreaksjoner og deres forståelse av døden. Oppgaven er gjennomført som et litteraturstudie, hvor eksisterende teori tas i bruk for å komme frem til en konklusjon. Ved å samle mye godt fagstoff fra feltet, utpeker omsorg seg som en viktig faktor for å møte barnet i sin sorg. Avslutningsvis argumenterer oppgaven for hvordan de ansatte kan arbeide med temaet både før og etter dødsfall. God kontakt med hjemmet, og å se barnet som subjekt, viser seg å være avgjørende for et godt arbeid.

Abstract

Title: Grieving children

Authors: Oda Wennerstrand

Year: 2016

Keywords: grieving children, grief reactions, contingency plan, processing activities

Summary:

My issue is: *What knowledge base should kindergarten teachers have to assist a child with the loss of an intimate relationship?*

The purpose of this paper is to assess the knowledge of kindergarten teachers and staff concerning childhood grief. Assessment of theoretical knowledge and application by action will be reviewed. The focus is the process of childhood grief and assessment of their understanding of death. To examine this problem I have chosen a literature study which uses existing theory to arrive at a conclusion. By systematic review of the literature in this area, the critical aspect is the care that the child receives from their environment during their grief. Employing good home contact and viewing the child as an individual are key to their care. Thus, the thesis examines how care can be established within the kindergarten setting to assist with childhood loss and grief.

Forord

Å fullføre et arbeid som har vært nesten altopplukende i fem måneder føles underlig. Alle kiloene som har ligget på skuldrene i uke etter uke, kan plutselig børstes vekk... Det er krevende å skrive en så stor oppgave, men interessen har holdt seg oppe hele veien. Og nå som man nærmer seg ferdig, ville det nesten vært lettere om det hadde vært en masteroppgave, føles det som. Avgrensningene har vært vanskelige å ta, men nødvendige.

Et sitat av Ottesen (2000) skulle jeg gjerne hatt med, men jeg fant ingen naturlig plass til det. Jeg ønsker allikevel at ordene skal gi leseren en liten tankevekker, slik den traff meg. Store deler av min oppgave kan sees i lys av dette sitatet:

Men sorg er ingen sykdom, heller ikke hos et barn. Sorgen er en vesentlig del av livet; et synlig bevis på at vi har hatt noe i livet som var umistelig for oss. Den er beviset på at vi har opplevd kjærligheten og derfor også fortsatt har grunn til å glede oss over livet, selv om døden tok den vi var så glad i. Derfor er ikke sorgen en feil ved livet, som raskest mulig bør rettes opp. Og derfor fins det tap som en aldri kommer over, men må leve med resten av livet; tap som gjør at livet aldri mer blir akkurat som før (s. 70).

Denne bacheloroppgaven har jeg skrevet selv, og det har blitt et produkt jeg er stolt av. Det er allikevel noen jeg vil takke. Jeg vil takke min veileder, Ingebjørg Stubø, som viste stor interesse for min oppgave, og bidro med støtte, råd og spørsmål til refleksjon.

Min venninne, Eva Maria Lybekk, tok seg tiden til å se over korrektur og uklare formuleringer, noe jeg setter stor pris på.

Mamma fortjener også en takk, som sa at jeg var flink, selv de dagene jeg ikke var det.

Til slutt vil jeg takke min inspirasjon for å skrive denne oppgaven. Pappaen min. I år opplever jeg å ha levd halve livet uten han. 12 år med, og 12 år uten. Selv om jeg helst skulle vært uten opplevelsen, kan jeg til tider sette pris på de erfaringene det har gitt meg.

Takk for alt du stilte opp på, alle turene du tok oss med på, all god mat og all kjærlighet.

Takk for at du var konsekvent, men varm, noe du også tok med deg videre i ditt arbeid som barnehageassistent. Jeg håper du er stolt av meg.

Oda Wennerstrand

Hamar, 25. mai 2016

Innholdsfortegnelse

SAMMENDRAG	2
ABSTRACT.....	3
FORORD	4
INNHOLDSFORTEGNELSE	5
1. INTRODUKSJON.....	7
1.1 OPPGAVENS FORMÅL OG PROBLEMSTILLING.....	7
1.2 BEGRUNNELSE FOR VALG AV TEMA	7
1.3 METODE OG LITTERATUR	8
1.3.1 <i>Metode</i>	8
1.3.2 <i>Kildesøk</i>	8
1.3.3 <i>Litteratur</i>	9
1.4 AVGRENSNINGER OG BEGREPSAVKLARINGER	10
1.5 DISPOSISJON.....	11
2. TEORETISK GRUNNLAG	12
2.1 HISTORISK PERSPEKTIV	12
2.1.1 <i>Barnet som subjekt</i>	12
2.2 OFFENTLIGE DOKUMENTER	13
2.3 DØDEN	14
2.4 BARN I SORG	14
2.4.1 <i>Barns forståelse av døden</i>	16
2.4.2 <i>Dødsfall i nære relasjoner</i>	17
2.4.3 <i>Sorgreaksjoner</i>	18
2.5 GOD BEREDSKAP.....	22
2.5.1 <i>Beredskapsplan</i>	22

2.6	VIDERE I HVERDAGEN	23
3.	DRØFTING.....	25
3.1	GOD BEREDSKAP	25
3.2	BARNET SOM SUBJEKT.....	26
3.3	BARN OG SORG.....	27
3.4	BARNES FORSTÅELSE AV DØDEN	28
3.5	AKTIVITETER SOM BEARBEIDING.....	29
4.	AVSLUTNING.....	31
4.1	OPPSUMMERING	31
4.2	VEIEN VIDERE	31
	LITTERATURLISTE	33
	VEDLEGG – LITTERATUR OM DØDEN FOR DE YNGSTE BARNA	35

1. INTRODUKSJON

Dette kapitlet vil begrunne valg av tema og gi forklaringer på avgjørelser som er tatt. Til slutt i kapitlet presenteres oppgavens disposisjon.

1.1 Oppgavens formål og problemstilling

Mitt ønske er at når barnehagelæreren tilegner seg kompetanse om barn og sorg, vil de kunne møte de sørgende barna på en fruktbar måte. Hvor givende vil det ikke være å ha en medvirkende rolle for at barnet skal komme seg gjennom den første tunge tiden på en god måte? Dette vil gi et godt grunnlag for videre oppfølging og mestring. Vi må tilnærme oss kunnskapsområdet Barns utvikling, lek og læring for å redegjøre videre. Problemstillingen har hovedsete i hva slags syn vi har på barn. Det er helt nødvendig å se på barnet som et subjekt, for å kunne møte barnet ved et dødsfall. Ut i fra mine tanker og ønsker, uttrykker problemstillingen seg slik:

Hvilke kunnskaper bør barnehagelæreren ha om barns sorg og sorgreaksjoner ved dødsfall i nære relasjoner?

1.2 Begrunnelse for valg av tema

Ved annonsering av mitt bachelortema har jeg samtlige ganger blitt møtt med svaret «Så spennende!» Det er akkurat slik jeg tenker selv. Ønsket om å fokusere på noe annet enn det som har vært store temaer under utdannelsen, slik at jeg kan utvide min egen kompetanse, har vært viktig for meg. Temaet kan oppfattes som vanskelig å forholde seg til. Jeg håper min bacheloroppgave gjør temaet mindre skummelt, slik at barnet blir satt i sentrum, fremfor den voksnes usikkerhet. Selv opplevde jeg å miste min høyt elskede pappa 12 år gammel. Dette er et stykke unna barnehagealder, men jeg opplevde i flere tilfeller ulike sorgreaksjoner med tanke på alder hos de rundt meg. Jeg vet hvor viktig det er å gi plass til bearbeidelse, og ønsker at andre barn også kan komme gjennom et tap på lignende måte som jeg gjorde. Livet blir preget av mye sorg og savn, men det er levelig, så lenge tapet ikke gir grobunn for større traume enn nødvendig. Sorg hos barn vil aldri bli utdatert, og vi gjør barna en stor tjeneste ved å ta dette på alvor.

1.3 Metode og litteratur

1.3.1 Metode

For meg falt valget tidlig på at jeg skulle skrive ut i fra metode A; et litterærstudie hvor det benyttes dokumenter som data- og analysemateriale. Det har først og fremst sammenheng med måten jeg mestrer best, og dermed vil mitt læringsutbytte forhåpentligvis maksimeres ved å dykke ned i bøkene. En metode er i følge sosiologen Vilhelm Aubert «...en fremgangsmåte, et middel til å løse problemer, og komme frem til ny kunnskap» (referert i Dalland, 2012). Min fremgangsmåte, med faglitteratur som verktøy, gir meg utgangspunktet for veien til kunnskap. Empirisk undersøkelse, hvor man drar ut i barnehagen og intervjuer/observerer kunne vært en annen innfallsvinkel. I tråd med problemstillingen har jeg vurdert litterærstudiet som mest passende, fordi problemstillingen har fokus på barnehagelærerens kunnskaper. Uansett oppgavetype må validitet og reliabilitet vurderes underveis. Validitet dreier seg om stoffets relevans og gyldighet, mens reliabilitet står for pålitelighet og korrekt utførelse av målinger (Dalland, 2012, s. 52). Utfordringen ved et litteraturstudie, er at man kan falle inn i et spor hvor man kun ser én «sannhet.» Ute i feltet skaffer man egne erfaringer ut i fra undersøkelser, mens i et litteraturstudie blir forfatterens bakenforliggende tanker og holdninger overført til leseren. Dette har jeg hatt liggende i bakhodet, og bevisstheten vil forhåpentligvis vise seg i drøftingsdelen.

1.3.2 Kildesøk

Søkene er foretatt på Google og i Orias biblioteksbase. Søkeordene besto av kombinasjoner av «barn,» «unge/ungdom,» «sorg,» «sørger,» og «traume.» Treffene om traumer har jeg vurdert kritisk, fordi ikke alt treffer mitt fokus. Plutselige dødsfall vil være dramatiske, men er i utgangspunktet «bare» en krise. De samme søkeordene ble også brukt på engelsk, da jeg var på jakt etter den ikke-nordiske teksten, som skulle supplere vårt øvrige fagstoff. Jeg har også vært innom fagstoff som er spesialisert mot skolen, hvor det allikevel fantes aktuelle kapitler. I «Beredskapsplan i skolen» har jeg vurdert hva som også kan være relevant for barnehagen. Noen bøkens litteraturlister er også sett gjennom, for ytterligere tips.

1.3.3 Litteratur

Min undersøkelse er gjort på grunnlag av forskning som allerede eksisterer i dette fagfeltet. Fra tidligere visste jeg om Atle Dyregrov, som ansees å være en pioner på feltet krisepsykologi. Han har doktorgrad i sorg og driver Senter for Krisepsykologi i Bergen. Her har han møtt utallige familier i sorg. Hans bok *Sorg hos barn* (2006a) danner grunnlaget for mye av oppgaven, men er jevnlig supplert med *Barn og ungdom som sørger* (Bugge & Røkholt, 2009), *Når krisen rammer barn og unge* (Bugge, 2008) og *Barn og sorg* (Ottesen, 2000). Disse bøkene har noe ulikt fokus og ulike kapitler, og kombinert dekker de dermed veldig mye, og spesielt mye av det jeg var på jakt etter. Validiteten til fagstoffet ble kontinuerlig vurdert. Noe falt fra, mens annet kom til. Disse valgene ble tatt ut i fra litteraturens utgivelsesår, fokus på barnas alder, og forfatterens bakgrunn. Et par av bøkene vil være over 15 år gamle, men da er det tatt stilling til om utsagnet fortsatt er relevant. Som student skal man selvsagt være forsiktig med å kritisere fagfolk, men det kan være greit å ha i bakhodet at noen forfatteres tilnærming kan passe bedre enn andre. Det er hovedsakelig psykologer som har skrevet bøker om sorg. Dyregrovs utdannelse, sammen med hans mangeårige erfaring i krisepsykologi, gir bøkene hans en stor relevans i denne oppgaven. *Barn og sorg* er et tema med få motstridende meninger, naturlig nok, men andre forfattere er også brukt for å få inn variasjon. De fleste forfatterne er psykologer, men det vil også være teori av f.eks. en teolog, en sykepleier og en pedagogisk-psykologisk rådgiver. Den brukte litteraturen er i hovedsak førstehåndskilder, for å beholde det opprinnelige perspektivet. Dalland påpeker tolkning, oversettelse og bearbeiding av en ny forfatter som utfordringer ved sekundærkilder (2012, s. 73).

1.4 Avgrensninger og begrepsavklaringer

De kunnskaper barnehagelæreren bør inneha, handler hovedsakelig om hvordan barnet reagerer ved sorg. Dette kan uttrykke seg veldig forskjellig, og til tider være nesten usynlig. For en person som innehar denne kunnskapen, vil tegnene og oppførselen lettere oppdages. Kunnskapen vil også inkludere handlingskompetanse. Det vil ikke hjelpe barnet at vi innehar kompetanse, hvis vi ikke møter dem i deres sorg og legger til rette for bearbeidelse. I problemstillingen er tittelen barnehagelærer brukt, da det ofte er de som har foreldrekontakt og ansvaret for pedagogiske aktiviteter, men de øvrige ansatte på avdelingen er også viktige. Jeg anser det dog som barnehagelærerens ansvar å formidle kunnskap videre i organisasjonen. Barna det dreier seg om er naturlig nok barn i barnehagealder. Forståelsen hos de yngste vil være mangelfull, men det er viktig å få frem deres reaksjoner også. Mesteparten av temaene vil treffe barna fra 3-6 år. Først var intensjonen å ha fokus på både sykdom og død, men for å snevre inn temaet, ble død hovedfokuset. Innsnevring måtte gjøres for at oppgaven ikke skulle bli for omfattende i forhold til krav om bacheloroppgavens lengde. Sykdom kan være så mangt, både kort- og langvarig, stabil og kritisk, fysisk og psykisk sykdom. Døden kan også inntreffe på mange måter, men den er absolutt og endelig, og er kanskje på den måten mer håndgripelig for barnet å forstå. Sorgen som hele tiden omtales er derfor koblet til sorg som følge av dødsfall. Sorg i forbindelse med skilsmisse, flukt og andre traumer er ikke inkludert. Videre måtte ytterligere avgrensninger tas, med tanke på plasshensynet. Besteforeldre er utelatt fra nære relasjoner, selv om jeg var inne på tanken å ta det med, fordi de ofte har en aktiv del av barnebarnas liv. Når det kommer til tanker om livet etter døden, er refleksjonene gjort på et generelt grunnlag, og ulike livssyn vil ikke presenteres.

1.5 Disposisjon

I tillegg til dette første kapittelet som inneholder presentasjon, forklaringer og valgte avgrensinger, består bacheloroppgaven av tre kapitler. Underkapitler vil dukke opp på hvert av disse, for å gå dypere i enkelte temaer, og for å holde en god oversikt.

Kapittel 2 tar for seg teorigrunnet for oppgaven. Her vil jeg se på sørgende barn i et historisk perspektiv, og offentlige dokumenter som Rammeplanen og veiledningshefter vil bli presentert. Jeg går videre mer konkret inn på ulike sorgreaksjoner, og barnets forståelse av døden. Til slutt i dette kapittelet settes det fokus på god beredskap, og hvordan man kan være forberedt når uhellet er ute. Målet er at presentasjonen av teori skal være fri for drøfting og egne vurderinger og erfaringer.

I **kapittel 3** drøftes egne tanker og erfaringer opp mot fagteori. Drøftingen skal utfylle teorien, og helheten tas med videre for konklusjon i neste kapittel.

Oppgaven avsluttes med oppsummerende refleksjoner i **kapittel 4**. Oppsummeringen sier noe om den totale prosessen og fester blikket fremover.

Til slutt i dokumentet finnes litteraturliste og vedlegg.

2. TEORETISK GRUNNLAG

2.1 Historisk perspektiv

Denne sorgen de yngste opplever ved dødsfall har vært fokusert på i nærmere 30 år, men mengden fagstoff økte kraftig utover 1990-tallet. Partnair-ulykken utenfor Hirtshals i 1989 kan sees på som et vendepunkt på området. Dette var første gangen barn fikk status som pårørende ved dødsfall, da mange under 18 år mistet en forelder. Dagen etter ulykken ble det holdt et informasjonsmøte, hvor et av punktene var direkte myntet på de rammede barna. (Schjander, 1990, ref. i Bugge, 2008). I senere tid har temaet dukket opp igjen ved ulykker som tsunamien i Asia julen 2004, og terrorangrepene 22. juli 2011.

Også i helsesektoren har barn som pårørende blitt ytterligere poengtert ved en ny paragraf i Helsepersonelloven (1999) som trådte i kraft 1.januar 2010. Paragraf 10a sier at helsepersonell skal identifisere og ivareta det informasjons- og oppfølgingsbehov mindreårige barn som pårørende har. Det at barna har blitt gitt status som pårørende, og deretter har fått en lov hvor deres behov som mindreårig pårørende skal ivaretas, står godt sammen med synet på barn som subjekt.

2.1.1 Barnet som subjekt

Dette synet som har utviklet seg enormt i nyere tid, er nå det rådende synet her til lands, og også i store deler av verden. Mye henger sammen med utviklingen i pedagogikk og psykologi, som har ført til endret oppdragelse. «Å anerkjenne barn som subjekt betyr å møte den enkelte som et individ som kan forholde seg til seg selv, med rettigheter i forhold til egne tanker og følelser» (Bae, 2009). Når slik respekt er til stede er det sannsynlig at barnets mentale helse styrkes. Hovedtanken er at barna er mennesker med personlighet og tanker helt fra fødsel, og ikke et blank lerret som voksne skal fylle. James, Prout & Jenks sin metafor «Human beings» vil vise oss alt barnet allerede er, kan og vet. På den andre siden vil «Human becomings» gi oss utfordringer med å møte barnet med anerkjennelse, og fokuset vil dreie over på alt de må lære, fremfor å se på barndommens egenverdi (referert i Bae,

2009). Å se barn som subjekt går hånd i hånd med barns medvirkning. Medvirkning går mye igjen i arbeid med barn, men vil ikke være mulig å gjennomføre uten en bestemt yrkesetisk holdning. Medvirkning handler ikke om at barna skal få bestemme, men at de blir sett. Når vi kjenner hvert enkelt barn, blir vi også kjent med deres ferdigheter, kunnskaper, interesser og ønsker.

2.2 Offentlige dokumenter

Rammeplanen for barnehager har vært en trofast følgesvenn gjennom tre år på barnehagelærerutdanningen, men støtte ved sorg sier den ingenting om. Vi kan allikevel knytte dette til rammeplanens kapittel om omsorg. I barnas vanskelige situasjon vil pedagogisk arbeid gi en ekstra dimensjon til bearbeidelsen, men så lenge grunnleggende omsorg er tilstede, vil man komme langt. Om omsorg står det blant annet skrevet:

«Barn har rett til omsorg og skal møtes med omsorg. Barnehagens personale har en yrkesetisk forpliktelse til å handle omsorgsfullt overfor alle barn i barnehagen. Omsorgsforpliktelsen stiller krav til personalet om oppmerksomhet og åpenhet overfor det unike hos hvert enkelt barn og det unike i situasjonen og i gruppen. En omsorgsfull relasjon er preget av lydhørhet, nærhet, innlevelse og evne og vilje til samspill.» (Kunnskapsdepartementet (KD), 2011, s. 30-32).

Dette avsnittet alene krever at barnehagelærere følger opp når barn opplever et dødsfall. De har rett til- og skal møtes med omsorg, det er ikke noe vi kan flykte unna. Hva en omsorgsfull relasjon skal inneholde kan oppleves ulikt, men omsorgsforpliktelsen er absolutt og objektiv. I tillegg står barnehagen ansvarlig for å forbygge vansker for barna, og skal tilrettelegge ved behov (KD, 2011, s. 23).

Utdanningsdirektoratet (2014) har skrevet et veiledningshefte, kalt «Håndtering av kriser og sorg i barnehagen.» Dette er beregnet for personalet i barnehager. Veiledningen er skrevet i samarbeid med Senter for krisepsykologi, så det vil her være mange likheter til Dyregrovs fagstoff. Hftet gir en innføring i barns forståelse, vanlige sorgreaksjoner, samarbeid med foreldre og eksempler på hvordan barnet kan følges opp. Man vil også finne mange tips til barnebøker og faglitteratur for personalet. Hftet er kort og presist, og gir en god introduksjon for videre arbeid. Det er også satt opp noen refleksjonsspørsmål, som kan hjelpe barnehagelæreren til innsikt og oversikt i situasjonen.

Også Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet (Bufetat) har gitt ut et informasjons- og veiledningshefte i samarbeid med Dyregrov, som heter Små barns sorg (2006b). Hftet er inkludert i en serie materiell som skal være til veiledning for foreldre. Det er mer omfattende enn veiledningsheftet til Utdanningsdirektoratet, og har et større fokus på småbarn. Dyregrov (2006b) definerer barna som småbarn fra de er nyfødt, og til de forlater barnehagen til fordel for skolen (s. 8).

2.3 Døden

Alle mennesker opplever tap i løpet av livet, men det vil alltid variere hvor mye det preger oss. Å miste eldre mennesker vil man stort sett takle noe bedre, selv om det alltid er vondt å miste noen. Det er naturens gang, og de som dør av alderdom vil kunne være preget av kroppslige plager eller nedsatt kognitiv funksjon mot livets slutt. Da kan vi føle en lettelse ved at personen får fred, og får slippe smerten. Men når yngre mennesker dør, strider det mot alt vi kjenner til, og eksistensielle spørsmål kan prege tankene. Hva er meningen med livet når en småbarnsfar dør i ulykke, mens et sykt menneske bikker 100 år på sykehjem?

I 2014 døde drøyt 40 000 mennesker i Norge, og 601 av disse var fra 25-39 år (Folkehelseinstituttet (FHI), 2016). Det er å anta at en god del av disse hadde barn i barnehagealder. Totalt gikk 197 barn i alderen 0-9 år bort. (FHI, 2016). Her kan det sitte igjen storesøsken som opplever at opprømtheten rundt det ventende barnet brått endres. Det vil også være småsøsken som må takle at et eldre forbilde går bort ved sykdom eller i en ulykke.

2.4 Barn i sorg

Sorg hos barn er heldigvis ikke noe de ansatte i barnehagen opplever ofte i hverdagen. Men hva gjør vi den dagen vi står midt oppe i det? Og kan de voksne lære noe av barnas måte å takle slike situasjoner på? Å være tilstede for et barn som slår kneet kan alle klare, men når barna opplever en kraftig endring i livet, bør omsorgspersonene inneha noe mer enn bare

klemmer og trøstende ord. Vi vet at barn sørger, det er det ingen tvil om. Allikevel kan sorgen hos barnehagebarn oppleves ulik fra sorg hos eldre barn. I mens eldre barn og voksne snakker om sorgen, og reagerer på selve krisens innhold, så vises småbarnas sorg i stedet i konkrete hverdagssituasjoner. I situasjoner barnet kjenner og er trygg på, vil det være lettere å føle på de sterke følelsene (Bugge & Røkholt, 2009). Alle barn merker negative forandringer i hverdagen og de opplever savn. Det settes ikke lenger spørsmålstegn ved temaet. Allikevel må de voksne være bevisste, for barna trenger gode forbilder i bearbeidelsen av tapet. I *Sorg hos barn* skriver Dyregrov en god innledning om sorg hos de minste barna, de barna som er i barnehagealder:

«Førskolebarn er mest hjelpeløse og passive dersom dødsfall eller andre kriser rammer dem. De er mest avhengige av hjelp utenfra for å gjenvinne likevekt De minste kan ha tro på at de døde skal komme tilbake, og vi skal ikke undervurdere den betydning dette kan ha for å hjelpe barnet i sorg. Småbarn kan også være hjulpet av sin naturlige åpenhet og sin evne til å være konkrete og direkte.» (2006a, s. 59).

Her vises ytterpunktene godt. Det er åpenbart at barnet trenger voksne rundt seg når alt faller i grus, men det uttrykker også at barnet har noe å lære den voksne. Åpenhet, og det å være konkret og direkte, kan være utfordrende for voksne i vanskelige situasjoner. Denne naturlige tilnærmingen barnet har, er noe de voksne må forstå viktigheten av. Samtalen om dødsfallet vil påvirke barnets sorgarbeid, noe jeg kommer inn på i flere kapitler.

Dyregrov nevner ovenfor også «andre kriser.» Ordet krise vil flere ganger nevnes i denne oppgaven, men da som en direkte konsekvens av døden. Under metode kom jeg så vidt inn på forskjellen på begrepene krise og traume. Ved et dødsfall vil det alltid oppstå en krise, men det trenger ikke gå over til å bli et traume. Et traume på den andre siden, vil alltid bestå av en krise for de berørte (Bugge, 2008, s. 21). I utgangspunktet anses et dødsfall som en krise for barnet. Det er tungt og vondt, men de fleste kommer seg greit videre uten for store mén. Noen faktorer kan avgjøre om denne krisen går over til å bli et traume. Det kan først og fremst skje om barnet er tilstede ved dødsfallet. Det er ikke bestandig noe vi voksne kan påvirke, men formidling av dødsbudskapet og videre oppfølging er de voksnes ansvar. Traume brukes oftere om barn i vanskelige livssituasjoner ved for eksempel fysisk og psykisk vold, flukt, og oppvekst i alkoholisererte hjem.

2.4.1 Barns forståelse av døden

For barn under fem år vil ikke døden anses som en evig tilstand, og allerede her kan vi se ytterlige utfordringer ved at barnehagebarn mister et nært menneske. Ikke bare blir hverdagen drastisk forandret, og de omgås sørgende mennesker, men forståelsen for det som har skjedd er mangelfull. Begrepet «borte for alltid» er hardt å innse for alle mennesker, men barna forstår ikke omfanget, og vil kunne lure på når den døde kommer tilbake (Dyregrov, 2006a). I barnehagen vil alderen ha mye å si for hvordan vi skal gå frem, fordi barna utvikler seg i et voldsomt tempo disse årene. De begynner hos oss med en nesten ikke-eksisterende forståelse, før de ved 4-6-årsalder både får en biologisk forståelse av hva liv er, og at døden er irreversibel (Dyregrov, 2006a). De som er yngre enn 2,5-3 år vil trolig ikke huske det som skjedde, men underbevisstheten deres er kunnskapsrik, og kroppen husker også de utroligste ting, selv etter mange år. Minner lagres i en preverbal form, og vil kunne gjenoppstå i lek og handling, eller som kroppslige minner (Dyregrov, 2010, s. 66). Opplevelser kan komme sterkt tilbake senere, ved for eksempel en følelse eller en lukt. Noe man ikke helt klarer å sette ord på, men som setter følelsesregisteret i sving.

Det poengteres hvor viktig det er å snakke med barn om døden på korrekt måte. Noen velger å omtale døden som at et menneske har kommet til himmelen og passer på oss derfra. For de aller fleste er nok dette trøstende, og det vil kanskje også fungere for barn. For religiøse barn kan det føles betryggende at den avdøde er hos Gud, mens det kan føles skremmende for en ikke-troende som er på Gud som en ukjent (Fougner, 1995). Den voksne må alltid være veldig forsiktig med å fortelle barn at et dødt menneske har «sovnet inn.» Som Dyregrov (2006b) skriver vil søvnforstyrrelser kunne opptre uavhengig av årsak til livskrise, men kan være kraftigere om barnet har fått servert slike uttalelser. De vil da få en redsel eller angst for å sovne om kvelden, fordi de er redde for ikke å våkne igjen. De kan også være redd for at familie og venner skal sovne (s. 12).

Bøker om døden som er tilpasset barna, kan være en hjelp til forståelse. Begrepet biblioterapi kan spores tilbake til starten av 1900-tallet, og dreier seg om at litteratur kan hjelpe barnet til å kjenne på vonde følelser knyttet til endringer i familien (Kramer & Smith, 1998).

2.4.2 Dødsfall i nære relasjoner

Det er liten tvil om at foreldres død er det mest omveltende for et barn. Foreldrene er deres nærmeste omsorgspersoner, og kan føles som udødelige person for barnet. Ikke bare er tapet i seg selv hardt, men dynamikken i familien forandres, og barnet må også forholde seg til de andre familiemedlemmene som sørger. En forelders død kan i tillegg gi økonomiske utfordringer for den parten som er igjen. Dette kan gå utover barnet ved endringer i levestandard og bosituasjon. Mange opplever nok også at den gjenlevende forelder må jobbe ekstra hardt for å holde hodet over vannet, nå som det ikke er noen å dele ansvar, utfordringer og tanker med. Ved tapet av mor, finnes det i følge Saler og Skolnick (referert i Dyregrov, 2006a) en ekstra kompliserende faktor. Det er at mor i stor grad står for flere viktige omsorgsoppgaver i familien. Man kan håpe at dette er noe som henger litt igjen fra gammelt av, da faren hadde karriere og mor tok seg av hjemmet, men det er nok fortsatt ikke fullstendig likestilling på området. Far kan ha problemer med å opprettholde det varme miljøet mor har skapt i hjemmet, og emosjonelle samtaler om sorgen kan få mindre plass.

Ved tap av søsken vil det fortone seg noe annerledes. I tillegg til sorgen ved å miste et søsken, blir den totale sorgen som rammer familien sterkere. Når en forelder mister sin livsledsager vil det være forferdelig, men de vil ofte finne en motivasjon i barna, som holder det gående. Å miste et barn vil føles som fullstendig altoverskyggende, og gjenlevende barn kan føle seg tilsidesatt av foreldrenes sorg. For barnets del vil dette tapet ha mange likheter med å miste en forelder, men intensiteten, varigheten og langsiktige konsekvenser er tilsynelatende ikke like sterke (Dyregrov, 2006a). Det beste for barnet i et slikt tilfelle er om foreldrene fortsatt har kapasitet til å opprettholde rutiner, genser og oppmerksomhet. Noen ulike reaksjoner kan komme til syne ut i fra plasseringen i søskenflokket. Ved å miste et eldre søsken, mister man et forbilde og en lekekamerat. Barnet kan prøve å overta plassen som eldstemann, og ønske å mestre det samme som det eldre søskenet. Når et lillesøsken dør har omsorgfølelsen en større plass. Dersom det oppsto søskensjalousi ved den yngres fødsel, kan barnet nå føle skyld om det tidligere ønsket barnet vekk (Dyregrov, 2006a).

2.4.3 Sorgreaksjoner

Barnehagens ansatte må være forberedt på mange forskjellige uttrykk for sorg hos barnet i tiden etter dødsfallet. Noen kan kanskje tenke at alle barn gråter ut sorgen på et tidlig stadium, men barna er like komplekse som de voksne. Om voksne ville vi aldri sagt «voksne liker ikke...», «voksne føler...», så hvorfor sier vi at «barn glemmer så fort» og «barn har så godt av...?» (Ottesen, 2000).

For å lese barnet er både foreldresamarbeid og tilknytning til barnet avgjørende. Hvordan er barnets oppførsel hjemme? Videreføres denne, eller endres barnets reaksjon i et annet miljø? Språkaspektet vil her være en sentral del. Når barnet ikke klarer å uttrykke seg muntlig, må vi støtte det på andre måter. I denne non-verbale perioden er vi voksne nødt til å ha sterkt mentalt nærvær, hvis vi skal klare å oppfatte barnets følelser (Ottesen, 2000). De umiddelbare sorgreaksjonene vil barnehagen mest sannsynlig ikke hankses med, men de kan opptre både med sjokk, protester, apati eller manglende reaksjon. Reaksjonene vil være sterkt preget av hvordan dødsfallet fant sted. Et brått dødsfall hvor barnet var vitne, vil være vanskeligere å bearbeide enn et ventet dødsfall hvor barnet ble skjermet for det sterkeste.

Dyregrov (2006a) omtaler både vanlige og andre mulige sorgreaksjoner hos barn. Ved å plukke ut dem jeg anser som mest relevante, er dette reaksjoner vi kan møte som barnehagelærere:

- Angst
- Sterke minner
- Søvnforstyrrelser
- Tristhet, lengsel og savn
- Sinne og oppmerksomhetskrevede atferd
- Skyld, selvbefreidelse og skam
- Regressiv atferd
- Fantasier
- Personlighetsforandringer

Selv om de seks første punktene omtales som vanlige, trenger ikke de resterende være

uvanlige av den grunn. Dyregrov (2006a) påpeker at dette kan være ganske subjektivt, ut fra hans inntrykk etter samtaler med foreldre og barn.

Angst

Angsten bunner i at noe av tryggheten i hverdagen forsvinner, og redselen for at det samme skal skje igjen oppstår. Slik reaksjoner er spesielt vanlig ved tap av foreldre, fordi barnet blir ekstra sårbart av å minste en av sine to viktigste omsorgspersoner (Dyregrov, 2006a). Behovet for nærhet økes ved angstreaksjon. Barna vil ofte være inntil den gjenlevende forelderen, og kan reagere på atskillelse.

Sterke minner

Jo mer traumatisk dødsfallet har vært, desto større sjanse er det for at sterke bilder fester seg i hukommelsen. Minnene kan også feste seg som kroppslige reaksjoner ved hørsel, lukt og berøring (Dyregrov, 2006a). Jeg kommer tilbake til hvordan lek og tegning kan bidra til bearbeidelse, og det kan være relevant når det kommer til disse sterke minnene.

Søvnforstyrrelser

Som nevnt i kapittel 2.3, kan søvnforstyrrelser oppstå hvis de voksne omtaler døden på feil måte, som for eksempel «han sovnet inn.» Å legge seg inneholder også atskillelse og ofte et mørkt rom, noe som får frem tanker, og eventuelt de sterke minnene. Søvnforstyrrelser kan også gi mareritt, og plutselig oppvåkning og gråt som følge av dette.

Tristhet, lengsel og savn

Barna som preges av tristhet kan uttrykke dette på ganske ulike måter. Noen gråter og savner åpenlyst, og tar gjerne i mot en klem eller et fang for trøst. Andre barn kan trekke seg unna omgivelsene, og holde seg mer for seg selv. Varigheten av tristhetsspennet vil også variere, men små barn er vanligvis ikke lei seg over så lang tid av gangen (Dyregrov, 2006a).

Lengsel og savn produserer mange tanker om den avdøde, hvordan ting kunne vært

annerledes og hvordan ting kunne blitt. Spesielt ved synet av andre barn med deres foreldre, kan det føles tungt. Savnet kan også føre til søking etter den døde, dveling ved minner, nærhet (f.eks. sove på pappas side i senga) og identifisering (overdreven prat om, og evt fantasipregede samtaler med avdøde) (Dyregrov, 2006a).

Sinne og oppmerksomhetskrevenne atferd

For noen skaper sorg en trang til å skyld på noen, som kan uttrykkes i sinne. I et slikt tilfelle er det mange ulike ting barnet kan føle et sinne mot. Det kan både dreie seg om sinne mot den døde for at h*n er borte, eller mot mennesker man føler er ansvarlig for dødsfallet på en eller annen måte. Sinnet kan også rettes mot selve dødsårsaken, og skape et hat mot f.eks. snøskredet eller kreften. Selv om sinne kan være en effektiv måte å bearbeide sorgen på, må vi også passe på at oppførselen ikke oppstår for at barnet prøver å flykte unna de triste tankene (Dyregrov, 2006a).

Skyld, selvbekredelse og skam

Denne skylden handler om å selv føle skyld, ikke å legge skylden på andre. Det første vi ofte gjør når noen dør, er å tenke tilbake på den siste stunden sammen. Var den positiv, eller besto den av irritasjon og stress? I litteratur om barn og sorg får denne sorgreaksjonen stor plass. Tankene om skyld kan treffe barna hardt, og de forstår kanskje ikke bestandig at de er uskyldige. Dette bunner i barns egosentriske og magiske tankegang, som fører til en mistolket resonnering (Dyregrov, 2006a). Spesielt ved søskens død, kan minnene om tidligere krangler og uenigheter ta plass i barnets tanker. Skammen får også plass til å dyrkes, hvis barnet tidligere har ønsket familiemedlemmet vekk, i et opphisset øyeblikk.

Regressiv atferd

I barnehagen kan dette være en aktuell atferd. Det innebærer at barnet beveger seg tilbake i utvikling. Barnet som tidligere har sluttet med bleie og blitt uavhengig og selvstendig, kan nå begynne å tisse på seg, bli mer klengete og bruke et «barnslig» språk (Dyregrov, 2006a).

Bleieslutt kan være en utfordring for enkelte barn selv i en harmonisk barndom, så da kan man jo bare tenke seg når hele hverdagen blir satt på hodet. Noen vil kanskje uttrykke ønske om å ta i bruk smokk/«kos» igjen, for å trøste seg selv.

Fantasier

I all fagtekst om barn og sorg, kommer viktigheten av ærlighet frem. Barna er nødt til å få riktig og konkret informasjon om det som har skjedd, for å utvikle forståelse, og ikke føle seg utelatt. «Det er en hovedregel som sier: Der hvor barna ikke får informasjon, der tar fantasiene over. Fantasiene er ofte verre enn virkeligheten» (Ekvik, 1996, s. 31). Om informasjonen er manglende vil barna snappe opp ting de hører, og sette det sammen. Dette kan føre til misforståelser og historier som ikke står i samsvar med det som faktisk har skjedd.

Personlighetsforandringer

I barneårene dannes personligheten i høy hastighet, og vi kan i løpet av barnehagetiden danne oss et bilde av hvordan barnet vil bli som voksen. En enorm omveltning i livet kan skape små endringer i barnets personlighet. «I et lite tapsbarn sitter det dype sår som er skjult både for barnet selv og for omgivelsene. Men det er selve personlighetskjernen som har tatt skade, det dypeste vekstlaget der all næringen til den videre utviklingen sitter» (Ottesen, 2000, s. 16). Dramatiske dødsfall og tap av foreldre vil spille størst rolle. Det kan føre til at barnet blir mer tilbaketrukket, opplever økt redsel og vaksomhet (Dyregrov, 2006a), men kan også føre til økt omtanke og empati.

2.5 God beredskap

For å ta vare på hverdagens rutiner, vil det nok ikke ta lang tid før barnet kommer tilbake i barnehagen etter et dødsfall. Rutiner er et trygt holdepunkt for barn, og det vil ikke komme barnet til gode å være hjemme med en sørgende mor og/eller far for lenge. «For de minste barna har det stor verdi at hverdagens rammer opprettholdes i så stor grad som mulig» (Røkholt, Bugge, Reitan & Schrader, 2014, s. 16). Barnehagen er en viktig brikke i hverdagspuslespillet, for å gi barna noen timers «friminutt» fra omveltningene i hjemmet. Friminutt er skrevet med anførselstegn, nettopp fordi et slikt utsagn må tolkes varsomt. For barna kan nettopp tiden i barnehagen føles som et friminutt, men de skal aldri få følelsen av at problemene og sorgen må legges igjen hjemme (Bugge & Røkholt, 2009, s. 112). I dette kapitlet vil jeg gå nærmere inn på hva en beredskapsplan er, og hvordan barnehagen kan arbeide for å ha et godt grunnlag før en ulykke inntreffer.

Utdanningsdirektoratet (2015) har gitt ut et veiledninghefte i beredskapsplanlegging, som er laget i samarbeid med politi- og helsemyndigheter. Heftet heter *Alvorlige hendelser i barnehager og utdanningsinstitusjoner*, og vil sammen med *Beredskapsplan for skolen* (Dyregrov, 2008) og kapitlet *Nettverksstøtte i barnehage og skole* (Bugge & Røkholt, 2009) danne grunnlag for det neste kapitlet.

2.5.1 Beredskapsplan

Utdanningsdirektoratet (Udir, 2015) skriver følgende om beredskap: «Beredskapsplanlegging er å være forberedt på kritiske situasjoner og fremme et trygt miljø. Beredskapsarbeid er å ivareta både forebygging, begrensnig og håndtering» (s. 6). Alle organisasjoner har en beredskapsplan, men innholdet vil variere ut i fra organisasjonens fagfelt og arbeidsoppgaver. I en barnehage vil hovedfokuset omhandle uforutsette hendelser, ulykke eller død som omhandler barn, foreldre eller ansatte. Det kan også gjelde prosedyrer ved brann, innbrudd eller strømbrydd.

Erfaring fra flere store ulykker på 1980- og 1990-tallet ga behov for konkrete håndteringsstrategier. Fra midten av 1990-årene ble både beredskapen i kommuner og fylkeskommuner forbedret (Bugge, 2008), og i 2001 trådte "Forskrift om krav til

beredskapsplanlegging" i kraft. Disse planene for førstehjelp og oppfølgingshjelp skal sikre hurtig respons, god oppfølging, og gi klare roller og ansvarsområder. Ved god beredskap vil også unødig lidelse hindres, og det vil gi foreldre og barn trygghet (Dyregrov, 2008, s. 62). Når en ulykke inntreffer er det flere instanser det kan være aktuelt å samarbeide med, som for eksempel politi, PP-tjenesten, helsepersonell og barnevern. Man må kjenne til disse instansene i sin kommune, og på forhånd tilpasse beredskapsplanen til området barnehagen ligger i. De færreste barnehager vil trenge en beredskapsplan for skred, mens for andre er det helt nødvendig.

2.6 Videre i hverdagen

Å miste en nær person er noe av det vondeste et menneske kan oppleve, og det vil føre til at livet i perioder føles veldig grått. Mye tyder på at «tapsbarn» oftere utvikler en sterk empati, fordi de tidlig ble kjent med sine sterke følelser. Det å føle med de som har vondt og vanskelig, og lettere vise omtanke og medmenneskelighet er kvaliteter som tas med videre i livet. Ved god ivaretagelse og godt omsorgslederskap vil emosjonsreguleringen i hjernen kunne styrkes (Dyregrov, 2008 s. 22). Når krisen sender en alarm til den emosjonelle delen av hjernen, hjelper vårt pedagogiske arbeid til å få kontrollen tilbake, ved bruk av samtaler og refleksjon. Allikevel er kanskje ikke ordene nok for barna i denne alderen. Ved å ha fokus på skapende virksomhet, fremfor mye samtale og spørsmål, kan noe av barnets spenning reduseres (Dyregrov, 2006a, s. 137). De slipper sine forsvarsmekanismer, og kan skape egne uttrykk, gjennom for eksempel lek eller tegning.

Lek er en fin arena for å bearbeide følelser som kan være vanskelige. Følelser som underlegenhet og redsel for det som er skremmende og truende (Lindqvist, 1997). Det viser seg at barn som er igjennom kriser i livet, tyr til lek. Her får de en sammenheng mellom fortid og nåtid, og kan uttrykke ulike følelser som ellers er vanskelige å vise. Det å føle kontroll over situasjonen, viser seg å være viktig (Dyregrov, 2006b, s. 13-14). Tegning kan også gi barnet denne kontrollen. «Drawing can be a much safer vehicle for children to express what talk alone cannot express» (Steele & Kuban, 2013). Dr. William Steele grunnla TLC i 1990, en organisasjon med opplæringsprogrammer om barns traumer. TLC's SITCAP-

program¹ brukes i Steele og Kuban sitt kapittel om tegneaktiviteter. SITCAP-programmet bruker tegning for å få tilgang til opplevelser og sterke minner som er lagret i høyre hjernehalvdel. Denne strukturerte måten å jobbe på hjelper barna til å bringe oss inn i deres verden. Minner kan klusses over, og legges til, ettersom barnet skaper seg et større bilde av hva de har opplevd. Tegningen skal ikke vurderes, så kvaliteten på tegningen spiller ingen rolle, men detaljer er noe man bør merke seg. Detaljene kan inneholde selve kjernen i barnas opplevelse, og være årsak til deres forståelse og atferd (Steele & Kuban, 2013, s. 72-76).

¹ Structured Sensory Interventions for Traumatized Children, Adolescents and Parents.

3. DRØFTING

3.1 God beredskap

En beredskapsplan må være tilstede i organisasjonen, men det bør ikke bli en sovepute for noen av oss. Om denne planen kun tas frem ved alvorlige hendelser, vil vi hele tiden måtte støtte oss til papirene. Kunnskapen vår vil vises tydeligere om vi arbeider med temaet kontinuerlig og får det «innunder huden.» En medstudent opplevde på en barneskole at beredskapsplanen bokstavelig talt måtte tørkes støv av, da den en dag måtte tas i bruk.

Utdanningsdirektoratets (2015) veiledningshefte uttrykker ønsket om helhetlige planer hvor beredskap også finner sted i det forberedende arbeidet, og ikke bare når ulykker og uønskede hendelser forekommer. Alle ansatte i en barnehage har ulike interesser og ferdigheter, noe som er en ypperlig anledning til å skape en «ressursbank.» Mens et par er HMS-ansvarlig og én er ansvarlig for innkjøp av formingsutstyr, kan et par stykker ha ansvaret for alvorlige hendelser i henhold til beredskapsplanen. Hele ansattgruppen vil dessverre ikke ha anledning til å fordype seg i alt, men ved å ha et par ansvarlige, kan rådgiving og formidling skape økt kompetanse i hele ansattgruppa.

Dyregrov (2008) trekker også frem nødvendigheten av en krisegruppe. I tillegg til et par pedagoger, kan gruppen bestå av styrer, og gjerne et menneske utenfor barnehagen, som for eksempel en psykolog. Disse bør ha et ekstra ansvar når det kommer til beredskap, tiltaksplaner og kontakt med andre instanser. De bør også ha fokus på de øvrige ansatte, når det kommer til opplæring, tilgang til litteratur og egne reaksjoner ved krise (s. 63-64). Personalmøter inneholder ofte praktisk arbeid i tillegg til formell informasjon og beskjeder. Her vil anledningen til å ta opp temaet være ypperlig. Et case med en nødsituasjon kan skape diskusjon rundt hva som bør gjøres. Dette vil være en kvalitetssjekk for å se om beredskapsplanen er lest, før man så finner planen frem, og diskuterer egne punkter sett i lys av planen. Bugge & Røkholt (2009) støtter seg til dette forberedende arbeidet, med det de kaller Idébank til beredskapsplan (s. 106). I tillegg til fagdag for ansattgruppa og kontakt med andre instanser, lister de opp vedlegg/skjema og sorgkasse. En *skjemamal* vil skape en oversikt ved det enkelte tilfellet. Aktuelle punkter kan være etnisk/religiøs bakgrunn og kontaktpersoner.

Sorgkasse brukes nok i mange tilfeller, og var også noe jeg selv opplevde i 2004. Jeg ble

bedt om å ta med et bilde av/med min pappa, og det ble laget et lite minnested hvor samlingsstunden vanligvis ble avholdt. Denne sorgkassen kan sees på som et «start-kit» som tas frem når barnet kommer tilbake i barnehagen. Innholdet kan være stearinlys, bilderamme, blomstervase og aktuelle dikt eller sanger. Her bør også barnas livssyn tas med i betrakningen, når det kommer til bruk av religiøse symboler.

3.2 Barnet som subjekt

Å møte barnet med anerkjennelse, kan føles som en selvfølge for en pedagog, men hvor flinke er vi til det i hverdagen? Tidligere skulle barn skånes for vonde ting, men nå bør de oppleve så mye inkludering og korrekt informasjon som mulig. Det aller viktigste vi kan gjøre etter et dødsfall er å være nær. Barn lever i nuet. De ler når det er noe å le av, og gråter når de er lei seg. Enkelte dager har barnet det bra, og er med i aktivitetene som alle andre barn. Men når de møter motgang, må den omsorgsfulle relasjonen Rammeplanen pålegger oss, komme til uttrykk. Relasjonen skal innebære lydhørhet, nærhet og innlevelse (KD, 2011). Fleksibilitet vil hjelpe mye når følelsene går i alle retninger. Hvis barnet trenger ro, må vi legge opp til hvile, og hvis barnet oppmuntrer til samtale, må vi lytte. Vi må rett og slett følge barnet i deres sorg fra dag til dag. Barn er ofte opptatt av urettferdighet, og ved ulik behandling kan de reagere. Allikevel forstår de mer enn vi til tider oppfatter. I tidligere praksis opplevde jeg at et ellers meget stille barn begynte å synge ved matbordet. Barnet hadde et annet morsmål, og hadde ikke bodd lenge i Norge. Å synge ved matbordet gir fort tilsnakk fra både barn og voksne, men i denne situasjonen sa ingen noe. Både voksne og barn forsto at denne lille sangseansen var viktigere enn uformelle regler. Dette fremstår for meg som et godt eksempel på hvordan man møter barn på riktig måte. Det handler ikke om å behandle barn likt, men å behandle de likeverdige, ut i fra deres situasjon.

3.3 Barn og sorg

Det som kjennetegner sorg er at den er meget mangesidig. En fasit for hvordan man skal sørge er ikke-eksisterende. Hvert menneske kan føle på ulik intensitet og varighet, og de fleste blir dratt inn og ut av sorgen. I starten vil sorgen være altoppslukende, og det vil være mye støtte fra menneskene rundt. Men når omgivelsene går videre i hverdagen, står den sørgende igjen, fortsatt sterkt preget. Pedagogene må da ha sin kunnskap på plass, slik at tegn på sorg og mistrivsel lettere oppdages. Det er viktig at de som jobber i barnehagen ser at de har en innvirkning på barnets sorgprosess. Man kan tenke at mye av denne prosessen tilhører hjemmet, men barnehageavdelingens ansatte er mennesker barnet tilbringer masse tid med, og har et tillitsfullt forhold til. Bugge og Røkholt skriver at møtet mellom barnet og barnehagelæreren vil påvirke hva barnet tillater seg i sorgen, og hvordan de mestrer situasjonen. Det er dermed naturlig at barnets omgivelser spiller inn på sorgprosessen (2009). For barnets beste synes jeg at det bør velges en primærkontakt ut i fra tillit og kjemi. I den ellers relativt problemfrie hverdagen, ser vi også at barna gjerne tyr til en bestemt ansatt, hvis noe ikke helt går deres vei. Barnehagelæreren har oftest ansvaret for informasjon ut til – og samtaler med foreldre, men det trenger ikke automatisk bety at den er beste alternativet som barnets primærkontakt. I min praksisbarnehage hadde pedagogiske ledere det overordnede ansvaret, men det var videre delt inn ut i fra kontakt mellom voksen og barn, og hvor mye tid de var sammen (ut i fra oppsett til pedagogiske aktiviteter og turer). De ansatte hadde alltid en samtale med pedagogisk leder ved utfordringer, eller når det nærmet seg foreldresamtale. For avdelingens leder kan det være vanskelig å se alle barna til enhver tid, i tillegg til personalansvar og planlegging. På denne måten kunne den voksne som faktisk ser barnet mest, videreføre viktig informasjon om barnets kognitive og motoriske utvikling. Jeg oppfattet dette som en god og effektiv arbeidsmåte, og mener at dette kan være med på å sikre kvalitet. Så lenge kunnskap om sorg og sorgreaksjoner er videreført til de øvrige ansatte, som beskrevet i 3.1, vil denne arbeidsmåten kunne ansees som fruktbar.

Når sorgreaksjonene kommer til uttrykk må vi være beredt. Mange barn opplever ubehag når de blir levert i barnehagen, og for barn i sorg kan denne atskillelsen være ekstra tøff. I en slik situasjon er det uhyre viktig at barnet får med seg at forelderen drar, og at seansen ikke blir for lang. Rutiner føles betryggende, så å gjøre samme prosedyre hver morgen kan være en idé, for eksempel å gå til vinduet for å vinke etter mor/far. Ved søvnforstyrrelser og fantasier

er det igjen viktig med åpenhet mellom barnehage og hjemmet, for å sikre at barnet opplever ærlighet og like forklaringer på begge arenaer. Når barnet er trist må vi la barnet styre samhandlingen. Noen vil ønske å være for seg selv, og det skal de få lov til, men de skal alltid finne en voksen i nærheten. Et fang skal alltid være tilgjengelig hvis barnet ønsker nærhet og samtale, men fanget skal også finnes når barnet ikke vil snakke. Følelsene kan oppføre seg som en berg-og-dal-bane, hvor det er kort vei fra harmonisk lek til sår gråt. Og det er greit. Så lenge alle uttrykk for sorg anerkjennes, vil barnet tillate seg å føle på hele registeret.

3.4 Barns forståelse av døden

I en krise vil de voksne fremstå som gode rollemodeller, hvis vi setter en lav terskel for å snakke om ting. Når barna lærer at vanskelige temaer også kan snakkes om åpent og direkte, vil de oppnå mestring og vekst, som er verdifull senere (Dyregrov, 2008, s. 23). For å øke forståelsen av døden hos barna kan det være lurt å inkludere de i den harde virkeligheten på forhånd. Dette trenger nødvendigvis ikke være til hjelp om en virkelig krise oppstår, men vil kunne skape en mer moden forståelse. Vi har vel alle opplevd fugler som krasjer i vinduet og dør, også i barnehagen. Alle barna vet at levende fugler flyr rundt og kvitrer, men her vil de bli eksponert for det totalt motsatte. De vil se at fuglen ikke våkner til live om vi rister i den eller bråker. Dette vil være en ypperlig arena for en samtale rundt liv og død. Barn er nysgjerrige av natur og vil gjerne lytte og lære. I respekt for det ukrenkelige liv, kan vi også «arrangere» en begravelse.

Når vi skal snakke med barnet om det som har skjedd, bør vi si det samme som hjemmet. Hva tenker familien, og barnet selv, om den døde? Tror de at vedkommende passer på de fra himmelen, eller er ikke det noe som omtales? Det er naturlig at det føles som en trøst, hvis man tror at den avdøde har dratt videre til et annet liv etter døden. Noen livssyn har stort fokus på dette, men også ikke-troende vil søke slike tanker. Dette bør være noe av det første vi kartlegger etter et dødsfall. Barnet må bli møtt i sin sorg i det øyeblikket de er tilbake i barnehagen, og de har ikke tid til å vente på at de voksne skal undersøke familiens syn. Fougner (1995) viser til eksempelet hvor førskolelæreren unngår å snakke med barnet om tapet av mormor, og i stedet tar barnet med for å pusle puslespill (s. 224). Barnet får

oppmerksomhet og omsorg, men blir ikke møtt i sin sorg. Førskolelæreren begrunner handlingen med usikkerhet rundt familiens religiøse bakgrunn. Dersom en slik hendelse skulle oppstå, må vi heller prøve å tilnærme oss på en måte som utelater det religiøse. Hvis barnet ønsker å snakke, kan vi stille spørsmål om hva h*n og mormor pleide å gjøre sammen, eller hvordan mormor så ut. Dette kan tas videre til tegneaktiviteter, som beskrives nærmere i kapittel 2.6 og 3.5.

For barnehagebarn vil skjønnlitterære bøker om temaet passe godt², og de kan brukes som en terapiform, kalt biblioterapi. Biblioterapi vil ha en effekt når litteraturen er nøye utvalgt, med hensyn til barnet. Det hele vil da kunne føles mindre skummelt og mer forståelig, enn ved bruk av mange ord og forklaringer om hva som har hendt. Barnet vil også kunne kjenne på at det ikke er alene i sin situasjon. Skjønnlitteraturen får fler og fler barnebøker innenfor temaet, og et utvalg bør finnes på avdelingen uavhengig av barnas opplevelser og erfaringer. Erfaringsmessig blir barn lett oppslukt av historien ved sterke temaer. Barn er nysgjerrige, og lurer på døden, selv om de ikke har kjent det tett på kroppen. Mange viser også sympati, og uttrykker «Stakkar...» om det den voksne leser. Bruk av biblioterapi kan også være nyttig for barna som prøver å forstå den vennen som har det vondt, i følge Martin, Martin & Porter (referert i Kramer & Smith, 1998). Ved å hjelpe resten av barnegruppa til å forstå kan det gi ringvirkninger. Som jeg nevnte i 3.2, kan barn reagere når de opplever å få ulik behandling. Men når de får en forståelse for situasjonen, kan også deres tålmodighet og sympati forsterkes. Dette kan gi det sørgende barnet ekstra omsorg.

3.5 Aktiviteter som bearbeiding

En krise vil gi mulighet for utvikling og læring, noe vi ikke skal undervurdere. Som ordtaket sier; «*det er aldri så galt at det ikke er godt for noe*» eller «*every cloud has a silver lining.*» For barnehagepersonell må vi på sikt gripe de pedagogiske mulighetene som en slik menneskelig krise gir. Lek og tegning er eksempler på to aktiviteter som kan hjelpe barnet videre på vei i sorgprosessen, og som spesielt kan være med på å bearbeide sterke minner.

² Oversikt over et utvalg skjønnlitterære bøker finnes som vedlegg.

For barn som i mindre grad forstår omfanget, vil mange overføre krisen til leken, slik at den blir mer forståelig. Her er det viktig at vi voksne ikke overstyrer og stopper barna fordi vi syns leken er upassende. Voksne bearbeider sorg for eksempel ved å snakke om det, skrive, male eller lage musikk. Barn bruker blant annet lek. Dette må vi som voksne anerkjenne.

At Petter velger å «gravlegge» Anders under tepper, fordi han vil lage en lignende seremoni som lillebror fikk, trenger ikke bety noe som helst annet enn at Petter bearbeider sorgen, og prøver å få en forståelse for det som har skjedd. Han overfører dermed en opplevelse i livet til en rollelek. Vi ser at rolleleken kan starte veldig tidlig, for eksempel når toddlerne gladelig serverer voksne og andre barn mat og kaffe i kjøkkenkroken eller ved sandkassa. Rolleleken utvikler seg derfra og vises ennå bedre hos de største barna i barnehagen, som i større grad observerer og forstår det som skjer rundt dem.

Når det kommer til tegninger, vil de kunne gi oss svar vi ellers ikke hadde fått. Det kan også være til hjelp når det hele føles utfordrende å sette ord på. Tegningene fører til oppfølgingsspørsmål, som gir mulighet for samtale, uten at barnet oppfatter det som påtvunget. Selv om vi ikke gjennomfører SITCAP-programmet i sin helhet, inneholder den momenter vi vil ha nytte av. Detaljene kan skape overkommelige spørsmål, i stedet for å spørre barnet «hvordan har du det i dag?» Vi kan også oppleve at barnet vil tegne til den døde, i stedet for om sin sorg. Det må absolutt være lov, og tvinger oss i stedet til å være kreative. Barnet må selv få velge om tegningene skal tas med hjem, eller samles i en perm i barnehagen. Om gravstedet er innenfor en passende rekkevidde, kan det være mulig å gå dit for å legge ned tegningen. Jeg har tidligere vært inne på hvordan man kan snakke med barn om døden tidlig i prosessen, men vi bør også passe oss for ukloke kommentarer senere. Tidlig på barneskolen fikk min kusines klasse beskjed om å tegne kort til pappaene sine, da farsdagen nærmet seg. Hennes far døde før hun ble født, men hun ville da selvfølgelig lage farsdagskort hun også. Etter beskjeden er gitt, kommer læreren bort til henne og sier: «Da kan du lage kort til mammaen din du da...» Jeg tror de fleste vil miste litt munn og mæle når man hører et slikt eksempel, men det er så fort gjort å si ting som menes godt, uten at det fremstår slik. Erfaringsmessig må ark og fargestifter finnes frem for anledningen, ofte også på den voksnes initiativ. Ved å tilegne seg noe forhåndskunnskap, vil de ansatte forstå viktigheten av at tegnesaker alltid er tilgjengelig, for at barna skal få uttrykke seg i øyeblikket. Når disse uttrykkene oppstår, vil barnet litt etter litt bevege seg videre i sin sorgprosess, og raskere gjenvinne likevekt i hverdagen.

4. AVSLUTNING

4.1 Oppsummering

I denne oppgaven har jeg tatt for meg problemstillingen: «*Hvilke kunnskaper bør barnehagelæreren ha om barns sorg og sorgreaksjoner ved dødsfall i nære relasjoner?*»

Gjennom de ulike kapitlene har jeg holdt fokuset på problemstillingen, og det den innebærer. Historiske perspektiver og offentlige dokumenter er brukt fordi jeg anser det som relevant å se temaets utvikling i nyere tid. For øvrige kapitler har jeg vurdert alle til å være en sentral del i oppgavens røde tråd. Med bakgrunn i dette, hevder jeg å ha besvart problemstillingen min på en god måte. Etter et års arbeidserfaring i barnehage, og tre års studier med flere praksisperioder, syns jeg det er tydelig at barnehagen trenger et større fokus på temaet. Jeg opplever at det snakkes lite om, og at forberedelsene er mangelfulle.

Utgangspunktet for å arbeide godt med sørgende barn, handler om mer enn bare en ting. Først og fremst er nærhet til barnet og godt samarbeid med hjemmet viktig. Barnehagelæreren bør så ha kunnskap om hvordan barn forstår døden, og hva som er viktig for at barnet skal gjenvinne likevekt i hverdagen. En oversikt over reaksjonene som kan oppstå vil gi barnehagelæreren en bedre forutsetning for å fange opp uttrykk og problemer. Kunnskap om reaksjonene omfavner også ulikhetene mellom å miste en forelder og å miste et søsken. Jeg anser det også som helt sentralt å ha kunnskap om beredskapsplan, og hva dette egentlig er til for, som et ledd i å sikre kvalitet for barnet og øvrige pårørende. Beredskapsplanen vil hjelpe personalet til å handle rasjonelt og effektivt, selv om den gjeldende situasjonen alltid må tas i betraktning. Om det kun er teoretisk kunnskap barnehagelæreren innehar, vil det hele være forgjeves. Pedagogen må også ha handlingskompetanse, og faktisk bruke det den kan til barnets fordel.

4.2 Veien videre

Dessverre vil barn i sorg alltid fortsette å være aktuelt. Det er ikke noe som går av moten, og det er heller ingen måte å unngå døden. Det vil heller bli mer sentralt, fordi åpenhet økes og døden som tabu minskes. I dag står vi ovenfor mange utfordringer når det kommer til barn

og unges mentale helse. Og som barnets lærere i den alderen personligheten fortsatt utvikles, har vi et særlig ansvar for at de skal være rustet til å møte verden senere.

I avslutningen av prosessen tenker jeg at jeg gjerne skulle bygget på denne oppgaven til en masteroppgave. Det er flere emner jeg gjerne skulle gått grundigere inn på, som for eksempel medvirkning, foreldresamarbeid og ytterligere aktiviteter for bearbeidelse. Jeg er fornøyd med mine valg, og ville gjort det samme igjen, men ser at det også ville vært spennende å dra ut i barnehagefeltet. Den kompetansen jeg nå har tilegnet meg føles som et godt grunnlag, og jeg er tilfreds med valget om et litterærstudie. Kunnskapene og refleksjonene tar jeg med i videre studier, og ut i arbeidslivet. Og hvem vet, kanskje jeg en dag tar fatt på en master, som kan ta stafettpinnen videre fra der denne oppgaven slapp.

Litteraturliste

- Bae, B. (2009). Å se barn som subjekter. Noen konsekvenser for oppvekstarbeid. I S. Mørreaunet m.fl. (Red.), *Inspirasjon og kvalitet i praksis: med hjerte for barnehagefeltet* (s. 18-39). Oslo: Pedagogisk forum.
- Bugge, K. E. & Røkholt, E. G. (2009). *Barn og ungdom som sørger*. Bergen: Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke AS.
- Bugge, R. G. (2008). *Når krisen rammer barn og unge*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Dalland, O. (2012). *Metode og oppgaveskriving for studenter* (5. utg.) Oslo: Gyldendal akademisk.
- Dyregrov, A. (2006a). *Sorg hos barn*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Dyregrov, A. (2006b). *Små barns sorg: En håndbok for voksne*. Program for foreldreveiledning BUF00039.
- Dyregrov, A. (2008). *Beredskapsplan for skolen*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Dyregrov, A. (2010). *Barn og traumer*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Ekvik, S. (1996). *Tårer uten stemme: Når barn er blant de som sørger*. Oslo: Verbum.
- Folkehelseinstituttet. (2016). *Dødsfall etter kjønn, alder og detaljert dødsårsak, 2010-2014*. Lokalisert på <http://statistikkbank.fhi.no/dar>
- Fougner, J. (1995). *Gud i barnehagen: Om barn, religion og etikk*. Otta: Tano.
- Helsepersonelloven, LOV-1999-07-02-64. § 10a. (2016).
- Kramer, P. A. & Smith, G. G. (1998). *Easing the Pain of Divorce Through Children's Literature*. *Early Childhood Education Journal*, 26(2), 89-94. Lokalisert på <http://link.springer.com/article/10.1023%2FA%3A1022951212798>
- Kunnskapsdepartementet. (2011). *Rammeplan for barnehagens innhold og oppgaver* (Rev. utg.). Oslo: Departementet.
- Lindqvist, G. (1997). *Lekens muligheter*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Ottesen, D. (2000). *Barn og sorg: om foreldretap i barndommen*. Oslo: Kommuneforlaget.

- Røkholt, E. G., Bugge, K. E., Reitan, B. E. & Schrader L., Landsforeningen uventet barnedød. (2014). *Når de minste sørger*. Lokalisert på https://www.lub.no/wp-content/uploads/2014/05/Naar_de_minste_s%C3%B8rger-web.pdf
- Steele, W. & Kuban, C. (2013). *Working with Grieving and Traumatized Children and Adolescents*. New Jersey: Wiley.
- Utdanningsdirektoratet. (2014). *Håndtering av kriser og sorg i barnehagen*. Lokalisert på <http://www.udir.no/Barnehage/Stotterressurser/Kriser-og-sorg/Handtering-av-kriser-og-sorg-i-barnehagen/>
- Utdanningsdirektoratet. (2015). *Alvorlige hendelser i barnehager og utdanningsinstitusjoner*. Lokalisert på <http://www.udir.no/globalassets/filer/laringsmiljo/veileder-i-beredskap-alvorlige-skolehendelser-bokmaal.pdf>

Vedlegg – Litteratur om døden for de yngste barna

Listen inneholder tips til litteratur som kan brukes sammen med barna. Jeg har selv laget listen, men den er inspirert av Dyregrov (2006a) og Røkholt, Bugge, Reitan & Schrader (2014). Alle bøker på listen har jeg selv tatt en titt på. 15 av bøkene har jeg lest, mens de øvrige har jeg lest omtaler om på internett.

Bøker for eldre barn og ungdom er utelatt i denne listen.

Faglitteratur for barn

Forfatter:	Tittel:	Forlag:	År:
Dyregrov, Atle	Hva skjer når vi dør? Å snakke med barn om døden.	Gyldendal	2010
Stalfelt, Pernilla	Dødenboka	Landbruksforlaget	1999

Skjønnlitteratur for barn

Forfatter:	Tittel:	Forlag:	År:
Bjørlo, Geirdis	Kort til ein engel	Samlaget	2004
Dahle, Gro & Nyhus, Svein	Roy	Cappelen Damm	2008
Erlbruch, Wolf	And, døden og tulipanen	Heinesen	2007
Grossmann, Kari	Lillesøster og Mimmi	Gyldendal	2007
Hake, Karin	Kanskje bestefar er en stjerne?	Omnipax	2012
Henmo, Sverre	Når dinosaurer gråter	Omnipax	2003
Keshtkar, Tooji	Taki & bestemor	Cappelen Damm	2015
Kommedal, Hilde Ringen	Tror du pappa gråter?	Cappelen Damm	2008
Listrøm, Anne Grete	Sverre i begravelse	IKO	2009
Magnus, Jon	Gamle Gråmann	Aschehoug	2002
Moundlic, Charlotte	Skorpen	Gresvik	2011
Nilsson, Ulf & Tidholm, Anna-Klara	Farvel, herr Muffin	Mangschou	2003
Sandemose, Iben	Fiat og Farmor og den	Cappelen Damm	2014

	hvite løven		
Thorhallsdottir, Bjørg	Pappaen min bor i himmelen	Gyldendal	2009
Velthuijs, Max	Frosken og fuglesongen	Samlaget	2010
Vinje, Kari	Pelle og de to hanskene	Luther forlag	1999
Aasmundtveidt, Anne Kristin	Gule roser til pappa	IKO	2006